

Kvarhängande helgon och offerkyrkor

Folkfromhet med förreformatoriska drag på
det tidigmoderna Gotland

Johannes Daun & Terese Zachrisson

En folklig fromhetstradition som avvek från den officiella religionen var en vanlig företeelse i hela Europa under den tidigmoderna perioden. Denna kunde ta sig uttryck i att seder som kyrkoledningen ansåg snarast katolska fortlevde parallellt med den lutherska liturgin. Vi ska i denna artikel se närmare på hur detta kunde te sig i praktiken, med exempel från 1600- och 1700-talets Gotland.

Reformationen, övergången till en luthersk lära i Skandinavien under 1500-talet, var inte en förändring som skedde över en natt. Utvecklingen var heller inte likriktad i de nordiska länderna. I Sverige inleddes reformationen under slutet av 1520-talet, men det var inte förrän med 1571 års kyrkoordning och slutligen Uppsala möte 1593 som man kunde enas kring hur makten skulle fördelas och hur den nya tron skulle formuleras. I Danmark genomfördes reformationen på jämförelsevis kort tid. Redan 1537 fastslogs regler kring kyrkans organisation och lära. Motstånd fanns dock även i Danmark, exempelvis var man i Lund och på den skånska landsbygden senare med att ta till sig den nya tron.

Mycket av det förreformatoriska arvet levde kvar i kyrkorna och troligen också i kyrkobesökarnas medvetande. Fortfarande vid 1500-talets slut bibehöll vissa svenska kloster ännu sin verksamhet, och under Sigismunds regeringstid hade Sverige till och med en katolsk kung.

Själva kyrkorummen förändrades inte mycket i och med reformationen. Den bildstorm som kyrkor i vissa områden på kontinenten drabbades av skedde inte i Norden. Enligt den svenska kyrkoordningen från

1571 kunde katolska inventarier och målningar behållas i kyrkorna, så länge de inte brukades på ett ogudaktigt sätt.¹

Tidpunkten då man i Skandinavien gick över till luthersk tro är svår att bestämma i efterhand. Vissa traditioner med förreformatoriska drag levde kvar långt fram i tiden, faktiskt ända in på 1800-talet. Bilden av den avskalade och stränga luthersk-ortodoxa läran har av forskare komplicerats. Lokala tolkningar kunde ibland etableras, trots uttalad kritik från biskopar och präster. Man har ofta talat om en folklig religiositet som konstant förde en dialog med, och ibland utmanade, den lärda elitens.² Kyrkan var också en kanal för allmogen att uttrycka missnöje över makthavarnas beslut. Kyrkorummet sågs som ett rum som församlingsborna själva hade att råda över, där det till och med kunde ske att de låste prästen ute från kyrkan, hade husdjur med sig under gudstjänst eller använde predikstolen som klädhängare. Trots detta till synes ohövlige beteende var församlingsborna samtidigt djupt troende och hyste stor respekt för kyrkorummet.³

Innan vi tittar på några gotländska exempel på hur denna typ av folkfromhet kunde arta sig ska några centrala drag i den tidigmoderna tidens lutherska tro lyftas fram. Därefter följer de gotländska exemplen, som sedan diskuteras i ett mentalitetshistoriskt sammanhang.

Kyrkolära och folklig fromhet

Reformationens teologer vände sig mot vad de uppfattade som ett stort förfall inom den senmedeltida kyrkan. De mest radikala protestanterna ville rena religionen från allt som saknade biblisk grund. Man vände sig också emot den medeltida kyrkans tro på gärningarnas betydelse och menade att enbart tron kunde leda en människa till frälsning. Detta fick olika konsekvenser i olika delar av det protestantiska Europa, beroende på vilken av de protestantiska inriktningarna som kom att dominera. I Skandinavien medförde reformationen bland annat att bibeltextens

1 Lindgren, Mereth, »Reformationen och bilden«, i Andrén, Åke (red.), Sveriges Kyrkohistoria: Reformationstid, Stockholm 1999, s. 305.

2 Vissa forskare har föredragit termen *traditionell/traditional* i stället för *folklig/popular*. För denna diskussion, se bl.a. Duffy, Eamon, *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England 1400-1580*, New Haven 2005, s. 2ff.

3 Malmstedt, Göran, *Bondetro och kyrkoro*, Lund 2002, s. 69f.

auktoritet skärptes och att vallfarter och helgonkult förbjöds.⁴ Det kan vara värt att poängtera att det inte heller inom den förreformatoriska kyrkan någonsin varit tillåtet att tillbe helgonen. Däremot var det tillåtet, och ofta påbjudet, att åkalla helgonen och be om deras förbön inför gud.⁵ Därmed inte sagt att denna gräns alltid i praktiken varit knivskarp.

Gotland representerar i denna studie förhållandena i både Sverige och Danmark. Detta dels eftersom landet från att ha varit danskt i tre hundra år blev svenskt 1658, dels för att Gotland formellt inte blev en del av den danska kyrkan förrän Visby stift inrättades 1572. Innan dess var Gotland en del av Linköpings stift, men ön kom att stå utan biskop från 1527 till 1570-talet, en tid som enligt historiker präglades av kyrklig förvirring som kan ha bidragit till en mjukare luthersk övergång för Gotlands del.⁶ Reformationen på Gotland präglades enligt konsthistorikern Erland Lagerlöf och förre landsantikvarien Gunnar Svahnström av större tolerans mot den medeltida kyrkans konstföremål, än på annat håll. Målningar och inventarier behövde alltså inte aktivt ha förskingrats från kyrkorna, istället kunde vissa bilder tjäna som didaktiska medel i den kyrkliga skolningen.

Mycket av den folkliga religiositeten präglades av att man brukade vissa föremål eller hela kyrkorummet på ett sätt som inte var förenligt med luthersk tro. Alla de gotländska kyrkorna uppfördes under medeltiden, och interiören präglades fortfarande under 1600-talet till stor del av denna era. Konsthistorikern Aron Andersson menar att medeltida inventarier, till exempel träskulpturer av helgon, kan ha fått stå kvar i kyrkorna av respekt för tidigare generationers sockenbor som arbetat för att inskaffa föremålen. Fattigdom och isolering var också enligt Andersson bidragande orsaker.⁷ Andersson är inte ensam om att betona ekonomin som en faktor bakom inventariernas bevarande. Somliga menar trots det att synen på kyrkorummet förändrades tvärt i samband med reformationen. Den före detta biskopen Algot Anderberg

4 Andrén 1999, s. 111.

5 Pernler, Sven-Erik (red.), *Sveriges Kyrkohistoria: Hög- och senmedeltid*, Stockholm 1999, s. 80.

6 Lagerlöf, Erland & Svahnström, Gunnar, *Gotlands kyrkor*, 2:a uppl., Stockholm 1973, s. 35.

7 Andersson, Aron, »Medieval wood carvings in Sweden in their artistic and historical meaning and context«, Andersson, Aron & Tångeberg, Peter (red.), *Safe Guarding of Medieval Altarpieces and Wood Carvings in Churches and Museums*, Stockholm 1981, s. 28.

skriver exempelvis: »Man kan förmoda, att de första decennierna efter reformationen medförde en väsentligt minskad respekt för kyrkorummets helgd.«⁸

Något som kan ha bidragit till bevarandet av gamla medeltida kyrkoinventarier var Sveriges tidiga fornminneslagstiftning. Redan vid 1600-talets mitt stiftades lagar för bevarande av ruiner, gamla kyrkor, runstenar och liknande, som en del av en framväxande vurm för landets historia. Enligt lagen skulle även medeltida kyrkliga föremål av antikvariskt intresse bevaras.⁹ Präster och biskopar kunde dock reagera på vissa konstverk om de ansågs för burleska. Vi kommer i denna artikel att argumentera för att dessa aspekter bara är en del i förklaringen och att en kvardröjande förreformatorisk mentalitet är en viktig faktor bakom föremålets bevarande.

Hur kunde då den folkliga religiositeten och de förreformatoriska spåren på Gotland yttra sig? Vi vill här visa bredden av de folkliga uttrycken, med exempel från en rad gotländska kyrkor. Nämnas bör att det hörde till ovanligheten att denna typ av fromhetsuttryck över huvud taget nedtecknades, vilket lämnar oss med ett stort mörkertal. Så länge den folkliga fromheten inte störde den allmänna ordningen, eller på ett alltför markant sätt hotade kyrkans tolkningsföreträdare, valde de flesta präster och biskopar att se mellan fingrarna med den.¹⁰ Detta har medfört att beläggen för allmogens religiösa bruk och föreställningsvärldar är få, men det finns å andra sidan ingen anledning att förutsätta att de uppgifter som faktiskt nedtecknats rör isolerade företeelser. I fråga om helgonbilder och andra föremål vet vi med säkerhet att det tvärtom bara är en mycket liten del av vad som faktiskt fanns i kyrkorna som upptecknades av kyrkliga visitorer och andra lärda besökare.

8 Anderberg, Algot, »Rededicatio«, *Gotländskt arkiv*, Visby 1956, s. 16.

9 1666 års fornminnesplakat lyder: »at alle Kyrkior och Clöster sampt theas Tygh, Redskap, Prydnat på Wägger och Fönster, Målningar eller hwariehanda innandöme, som något tänckwärdigt kunne innehålla, tillijka medh alle the dödas och afflidnas Grafwar och Graffstellen in vthi Kyrkior eller vtthe på Kyrkiogårdarne, then Wårdnat, Frijd och Säkerheet bewijsas må, som medh theas Christelige Instichtelser, Bruuk och Öffning enligt är«. Citat från Riksantikvarieämbetets hemsida, www.raa.se

10 Weikert, Monica, *I sjukdom och nöd: Offerkyrkosednen i Sverige från 1600-tal till 1800-tal*, Göteborg 2004, s. 220. Se även Malmstedt 2002.

Exemplet Gotland

Som tidigare nämnts kan den kyrkliga inredningen ha haft emotionellt värde för kyrkobesökarna. Det var målningar och föremål som för dem »alltid« hade funnits i kyrkan. Men i vissa fall verkar dessa inventarier ha varit mer än bara något att titta på, kyrkobesökarna kan ha haft ett fortsatt religiöst förhållande till exempelvis målningar, skulpturer eller altarskåp. Många av bilderna visade bibliska scener som kunde visualisera läsandet av evangelierna. Med där fanns även motiv som inte hade något att göra med den lutherska läran såsom målningar och skulpturer av helgon och deras legender, eller förreformatoriska tolkningar av Marias liv. Att dessa bilder fanns kvar var nog stötande för det lutherska prästerskapet, oavsett om de brukades på ett otillbörligt vis eller inte.

Kalkmålningar

Under 1600-talet fanns medeltida kalkmålningar bevarade på väggarna i strängt taget varenda gotländsk kyrka. Att ta bort eller kalka över de medeltida målningarna var en kostnad som de ekonomiskt ansträngda församlingarna inte prioriterade, eftersom införskaffande av exempelvis en predikstol kunde vara mer angeläget. Att restaurera och underhålla de medeltida målningarna är emellertid inget modernt påfund. Flera exempel finns från tidigmodern tid på hur man visade omsorg för kyrkans medeltida målningar. Detta pekar mot att målningarna inte bara var en rest från ett tidigare trossystem, utan att de uppskattades och användes.

I Mästerby kyrkas kor målades i etapper under medeltiden en stor bildsvit. I koret ser man i centrum en tronande Jesusgestalt, omgiven av bland andra Maria och Johannes. Under dem återges på rad apostlar och helgon. Målningarna uppfördes på 1200-talet, men blev delvis ommålade 1633, då man ville restaurera och uppdatera målningarna efter tidens tycke och smak. I samband med detta uppfördes även några ytterligare målningar på annat håll i kyrkan.¹¹ Den som utförde ommålningen av kyrkan på 1600-talet visade alltså stor förståelse och intresse för de gamla medeltida framställningarna. De kan ha varit i

11 Söderberg, Bengt G., *Gotländska kalkmålningar 1200–1400*, Visby 1971, s. 45–46.

dåligt skick, och man gjorde vad man förmådde för att restaurera dem. Denna respekt för de redan då flera hundra år gamla målningarna bör betonas; framställningen av änglar, apostlar och helgon kunde lika gärna kunde ha tagits bort, eller målats om fullständigt.

I Mästerby handlade det om omsorgsfull restaurering av till och med helgonbilder. I Alva kyrka gick man steget längre. Kyrkan i Alva utmärker sig genom sitt rika bestånd av kalkmåleri från såväl medeltid som efterreformatorisk tid. Man kan där se kontinuitet av ett måleri präglad av en folklig enkelhet, som sträckte sig från 1400-talet vidare in i det efterreformatoriska 1500-talet. Så sent som år 1584 uppfördes en stor bild av helgonet S:t Göran i sin kamp med draken. Målningen uppfördes på långhusets södra vägg, med svarta konturer utan andra färger. Denna målning går dessvärre inte att se idag. Den var under en tid överkalkad men togs fram igen 1895, tillsammans med olika medeltida målningar. De ansågs dock vara så skadade att man åter fick överkalka målningarna.¹² På målningen kan ett datum utläsas, vilket daterar den till 1584. Där står också »Sanche Iørren«, alltså S:t Göran. Det är anmärkningsvärt att man så sent som på 1580-talet låter uppföra en storskalig framställning av ett helgon, dessutom fullt synligt på långhusets södra vägg. S:t Göran var under senmedeltiden ett av de viktigaste helgonen, och det fanns en utbredd kult kring honom. Som symbol för skydd vid sjukdom och nöd bör därför S:t Göran ha varit djupt rotat i mångas medvetande, även efter reformationen.

Från Hamra kyrka kan vad få en glimt av hur en målning kunde användas av kyrkobesökarna. Där fanns fortfarande på 1700-talet kvar en medeltida bildserie av Jesus sista dagar, målade på långhusväggen. Liknande målningar, så kallade passionsfriser, finns i över hälften av Gotlands kyrkor, och uppfördes under 1400-talet. 1778 slog blixten ner i Hamra kyrka, och raserade delar av byggnaden, inte minst lossnade kalkputsen från innerväggarna. Mitt i förödelsen klarade sig emellertid delar av Jesusbilderna. Händelsen hade »af allmogens ansetts som ett underverk«, och därför bevarade man målningen när kyrkan åter iordningställdes, och fyllde i skadade partier.¹³ De medeltida målningarna kunde i det protestantiska kyrkorummet tjäna som illustrationer, ett

12 Söderberg, Bengt G., »Gotländska kyrkomålningar från den danska tiden«, *Från Gotlands dansktid*, Visby 1961, s. 50-51.

13 Söderberg 1971, s. 5-6.

didaktiskt hjälpmedel. I fallet från Hamra ser dock man hur kyrkans konstverk kunde få ett djupare värde för kyrkobesökarna. Just denna passionsfris fick efter blixtnedslaget ett större religiöst värde än andra, trots att närmast identiska bildsviter kunde beskådas i mer än hälften av kyrkorna på ön.

I en rad gotländska kyrkor återfinns det så kallade Kristoffermotivet. Kristoffer är inte en biblisk gestalt, utan ett helgon som enligt legenden bar Jesusbarnet på sina axlar över ett vadställe. Kristoffer var de resandes skyddshelgon, och traditionen sade att om man hade sett bilden av Kristoffer och Jesusbarnet skyddades man mot bråd död, resten av dagen.¹⁴ Alla Kristofferframställningar utom en målades under medeltiden – undantaget hittar man i Gothem. Målningen i Gothem föreställer Kristoffer bärandes Jesusbarnet, flankerad av sultanen Mehmet IV och påven, som symboliserade hoten mot den luterska tron. Målningen i Gothem dateras till så sent som åren kring 1673.¹⁵ S:t Kristoffer tillhör de helgon som överlevde reformationen, och kom att ha en roll även i senare århundradens fromhetsliv.¹⁶ Traditionerna kring Kristofferbilder levde kvar långt fram i tiden, och kan i praktiken ses som en form av helgonbruk. I Gothem hade uppenbarligen S:t Kristoffer fortfarande på 1600-talet en så stark roll att man avbildade honom tillsammans med Jesusbarnet – i rollen som beskyddare av den rätta, luterska tron!

Altarskåp och skulpturer

Under framförallt 1400-talet försågs många gotländska kyrkor med snidade altarskåp i trä. Altarskåpen var till stor del importarbeten från bland annat Lübeck, men även en lokal gotländsk produktion förekom. Många av dessa intressanta verk har sålts, förstörts, eller på annat vis försvunnit under de sekel som passerat. Inte sällan ersattes altarskåpen av altaruppsatser i sandsten som tillverkades på Gotland. Trots det finns

-
- 14 Hildeman Sjölin, Cecilia, *Bilden, texten och kyrkorummet: en studie av scener kring Jesu födelse och Kristoffermotivet i Sydskandinaviens medeltida kalkmåleri*, Lund 2006, s. 103-104 och Lagerlöf & Svahnström 1973, s. 196.
- 15 Sjöberg, Åke G., »Mahomet i Gothem och den turkiske månen i Linde«, *Byggnadsbyttan på Gotland*, Visby 2005–2006, s. 85-86.
- 16 Tuulse, Amin, »Katolskt och protestantiskt i Sveriges och Danmarks kyrkomålningar«, *Fornvännen*, 1961, s. 286.

ett flertal medeltida altarskåp kvar än idag, exempelvis i Burs, Buttle, Fide, Ganthem, Lärbro, Silte och Kräklingbo kyrkor. Altarskåpen bestod i regel av ett flertal träskulpturer, föreställande Jesus, Maria, apostlar och förstås kyrkans skyddshelgon, ackompanjerade av andra helgon. Precis som kalkmålningarna var altarskåpen och helgonskulpturerna inte bara passiva inventarier, utan fortsatte ha en funktion i kyrkorummet.

Från Kräklingbo har vi ett exempel på att man aktivt tycks ha värdat eller haft ett förhållande till kyrkans medeltida skyddshelgon så sent som 1799, nämligen S:t Bartolomeus, som stod skulpterad i altarskåpet.¹⁷ Fornminnesinventeraren Hilfeling besökte Kräklingbo 1799, och skrev i sin reseberättelse: »Altartavlan är gammal och nog förstörd, bibehålles endast därför att bönderne ej vilja mista sin goda S:t Bartholomaeus som skall vara kyrkans gamla patron! ... en biskop till höger och S:t Bartholomaeus till vänster utgöra sällskapet.«¹⁸ Så sent som 1799 var det alltså helt uttalat att församlingens invånare hade ett förhållande till »sin gamla patron« Bartolomeus. Det bör heller inte ha handlat om någon sorts antikvarisk välvilja från allmogen. Genom att Bartolomeusbilden stod på kyrkans altare, var den ständigt närvarande för besökarna, och i centrum vid nattvarden. Detta förhållande till kyrkans gamla skyddshelgon känns igen från andra orter, Hilfeling nämner under samma resa till exempel att När kyrka var vigd åt S:t Laurentius.¹⁹

I Björke har man vid något tillfälle tagit träskulpturer från ett medeltida altarskåp och istället fäst dem på kyrkans nummertavla.²⁰ Samma intresse för de gamla träskulpturerna visades i Hørsne där man fogade delar av ett altarskåp från 1300-talet till en ny altaruppsats, 1701.²¹ I Lärbro målades det medeltida altarskåpen om 1746.²² Altarskåpet avbildade en rad olika helgon, men målaren hade uppenbarligen inte tillräckliga kunskaper om helgonen och deras attribut, eftersom flera av dem förväxlades med varandra i samband med ommålningen. Trots förväxlingen skedde alltså aktivt bevarande av uttryckligt förreformatoriska helgonbilder, på en så laddad plats som på kyrkans altare.

17 Svensson, Torsten, *Kräklingbo: Kyrka och bygd*, Visby 2011, s. 7.

18 Hilfeling, CGG, CGG *Hilfelings gotländska resor 1797 och 1799*, I, (redigering: Torsten Gislestam), Visby 1994, s. 229.

19 Hilfeling 1994, s. 104.

20 Lagerlöf & Svahnström 1973, s. 103.

21 Lagerlöf & Svahnström 1973, s. 184-185.

22 Lagerlöf & Svahnström 1973, s. 210.

Under 1700-talet fanns präster som allt mer ivrade för ett rent kyrkorum, fritt från förreformatoriska inventarier. I Grötlingbo lät 1707 kyrkoherden Toftenius kalka över den medeltida passionssviten, som han ansåg ha »monstruösa« figurer, utförda av »klåpare«. Toftenius såg också till att den medeltida altartavlan förstördes, då den var »papistisk«. Denna äldre altartavla hade egentligen ersatts redan på 1600-talet, men man hade låtit den stå kvar, vid sidan om den nyare altaruppsatsen.²³ Här ser vi tydligt hur förhållandet till de kyrkliga föremålen kunde vara helt skilt, inom församlingen. Många ville uppenbarligen bevara den medeltida altaruppsatsen, som kyrkoherden lät ta bort.

Offerkyrkor, patroner och kyrkmässa

Det var inte bara kyrkans målningar och inventarier som kunde ha en helig laddning för kyrkobesökaren, utan också själva kyrkobyggnaden kunde vara föremål för folkliga fromhetsuttryck.

Genom att skänka gåvor till vissa kyrkor, så kallade offerkyrkor, hoppades man bli botad från sjukdom och krämpor, eller från annan nöd. Detta system med offerkyrkor var utbrett i Sverige under 1600- och 1700-talet. Likheter finns med medeltida helgonkult och vallfart, men offerkyrkoseden behöver inte enbart ses som en förreformatorisk kvarleva, utan snarare som en egen, folklig fromhetsutövning. Tanken om att vissa kyrkor skulle ha speciell helig laddning, och att de skulle få andra församlingsbors pengar, rimmade dåligt med den lutherska tron. Associationen mellan offerkyrkor och helgonkult var också besvärande. Historikern Monika Weikert har kartlagt svenska offerkyrkor, och aktiviteten i dessa.²⁴ Trots att kyrkliga myndigheter motarbetade aktiviteterna i offerkyrkorna, så levde seden kvar runt om i Sverige ända in på 1800-talet.

På Gotland var Bro en känd offerkyrka. Fornminnesinventeraren Hilfeling beskrev år 1800 ett »offeraltare från katolska tider« i kyrkan. Han fortsatte med att beskriva hur religiösa offer lämnas till kyrkan av sjöfarande och sjuklingar, även från utlandet. Fortfarande år 1800

23 Svahnström, Gunnar, »Sudrets katedral«, *Gotländskt arkiv*, Visby 1958, s. 57-58, 62-64.

24 Weikert 2004.

gick det inte en vecka utan att kyrkan fick ta emot offergåvor.²⁵ Den folkliga tron på vissa kyrkors kraft eller skydd var av allt att döma fullt levande i Bro vid denna tid. Under medeltiden hade Bro kyrka funktion som vallfartskyrka, genom en relik som sades vara en flisa från Jesus kors som bevarades i kyrkan. Offerkyrkoseden som sedan levde kvar in på 1800-talet visar en tydlig kontinuitet med den medeltida vallfarten till Bro.

Bro var inte den enda gotländska offerkyrkan. I Vamlingbo kyrka sades ärkeängeln Mikael vara begravd, och många vallfärdade dit.²⁶ Kyrkan tycks också ha fungerat som offerkyrka under senare tid. 1658 nämns att offergåvor lämnades till S:t Mikael's grav.²⁷ Kyrkan är idag känd för sin stora och välbevarade målning av just ängeln Mikael. I Vamlingbo fanns alltså ett uttalat samband mellan S:t Mikael och offergåvorna. Ett annat exempel från 1658 är då superintendenten Brodinus varnade församlingsborna i Fardhem för att de lämnade offergåvor till grannskyrkan Lojsta, i hopp om god fårlycka.²⁸ I Lojsta fanns ett ovanligt stort krucifix, som man lär ha offrat till fram till åtminstone 1600-talets slut, innan kyrkoherden såg till att krucifixet togs bort.²⁹

Ett annat spår av medeltida fromhet kan märkas i firandet av kyrkmässa. Kyrkmässa firades lokalt i församlingen till minne av kyrkans invigning och dess skyddshelgon. Under medeltiden var kyrkmässan en stor kyrkhelg, och levde kvar som tradition och helg många hundra år senare. Exempel finns från såväl Gotland som övriga Sverige.³⁰ Sven-Erik Pernler beskriver kyrkmässan som följande: »Uppenbarligen har dessa dock med tiden utgjort ett problem för den gotländska kyrkoledningen, eftersom de bidragit till den katolska trons och helgonkultens fortlevnad.«³¹ Man firade även så kallade samfundsdagar, som kan beskrivas som en rest av medeltida gillen och andra sammanslutningars

25 Hilfeling, CGG, *CGG Hilfelings gotländska resor 1800 och 1801*, II, (redigering: Torsten Gislestam), Visby 1995, s 19.

26 Lagerlöf & Svahnström 1973, s. 264.

27 Roosval, Johnny, *Den gotländske ciceronen*, 2:a uppl., Stockholm 1950, s. 170.

28 Pernler, Sven-Erik, »S:ta Katarina-gillet Björke«, *Gotländskt Arkiv*, Visby 1986, s. 90-91.

29 Svensson, Torsten, »Det g(l)ömda Gotland«, *Gotländskt Arkiv*, Visby 1996, s. 61-62.

30 Malmstedt, Göran, *Helgdagsreduktionen: övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500-1800*, Göteborg 1994, s. 88-94.

31 Pernler 1986, s. 90.

firanden. Även samfundsdagarna förknippades med firande av helgon. Generalkapitlet i Visby utfärdade 1611 artiklar som man inom kyrkan skulle rätta sig efter. Där nämns rörande samfundsdagarna att »en del avgudiska människors mening att då vilja besöka några vissa helgon eller patroner.« Som exempel kan här nämnas Guldrupe, där kyrkmässa firades på S:t Dionysios dag 9 oktober, eller Fide där kyrkmässan skedde på S:t Lars dag. I samband med kyrkmässan hände det också att besökare kom från angränsande socknar och lämnade offergåvor.³²

Gotland i ett mentalitetshistoriskt sammanhang

För att sätta in dessa exempel i sitt mentalitetshistoriska sammanhang måste man titta på de stora, allmänneuropeiska, dragen i det fromhetsliv som under lång tid präglade det kristna tänkandet. Det förreformatoriska fromhetslivet präglades i hög utsträckning av prestationsfromhet, det vill säga tron på att goda handlingar kan påverka själens salighet. Denna föreställning var också en av dem som hårdast tillbakavisades av reformationens tänkare.

Inom prestationsfromhetens idémässiga ramverk fanns också vad vi skulle kunna kalla ett kontraktförhållande till det gudomliga. Det materiella var av stor vikt vid upprättandet av denna typ av kontrakt med det heliga. En särskild plats, kyrka eller bild associerad med ett visst helgon skapade ett direkt band mellan helgon och klient. Tvärtemot den populära uppfattningen att detta var något som i första hand hörde medeltiden till, fortsatte fromhetslivet att präglas av denna typ av närhet till det sakrala även under den tidigmoderna (och i vissa fall även den moderna) perioden.³³

Den troende kunde använda dessa fysiska platser och föremål för att närma sig helgonet och erhålla hjälp och beskydd. Men även om det rörde sig om ett hierarkiskt kontraktförhållande, där helgonet självklart hade en överordnad position gentemot sin mänskliga klient, rörde det sig om en tvåvägskommunikation där den ena parten - helgon eller ej -

³² Pernler 1986.

³³ Garnet, Jane & Rosser, Gervase, »The Virgin Mary and the People of Liguria: Image and Cult«, Swanson, R.N., *The Church and Mary: Papers read at the 2001 summer meeting and the 2002 winter meeting of the Ecclesiastical History Society*, Woodbridge 2006, s. 282ff.

inte kunde bryta sin del av överenskommelsen utan konsekvenser. Ett särskilt spektakulärt exempel från kontinenten utgörs av en kvinna som helt sonika kidnappade Jesusbarnet från en Mariastaty och höll det som gisslan tills Jungfrun ingrep och räddade kvinnans eget barn.³⁴ Ett något mindre dramatiskt exempel kan också hämtas från det tidiga 1800-talets Västergötland. Enligt folkminnesuppteckningarna ska en bonde efter en missväxt ha slagit av näsan på den helgonstaty som var ålagd uppgiften att garantera skörden. Troligtvis förlorade skulpturen i själva verket sin näsa redan under reformationstiden, men att folktraditionens idé om att skulpturen blivit straffad, tyder på att det religiösa tänkandet ännu under 1800-talet till viss del präglades av kontraktstänkande.³⁵

I detta kontraktssystem kan man foga in de gotländska offerkyrkorna Bro, Vamlingbo och Lojsta. Även om offerkyrkoseden i sig inte behöver vara en rest från förreformatorisk kristendom, är den underliggande logiken bakom denna en del av ett äldre trossystem som till hög grad präglades av prestationsfromhet.³⁶ Exemplet från Vamlingbo visar sambandet med ett förreformatoriskt trossystem med särskild tydlighet i och med man här har en tydlig koppling till en specifik patron, dennes bild och begravningsplats, det vill säga tydliga materiella aspekter som möjliggör en kommunikation med den sakrala sfären.

Enligt luthersk teologi var detta system att anse som både verkningslöst och hädiskt. En viktig grundsats i reformatörernas tänkande var *sola fide*, tron allena, enligt vilken prestationer såsom vallfärder eller offer inte på något sätt bidrog till en människas frälsning. Tvärtom ansågs tanken på att man skulle kunna köpslå med gud som något mycket övermodigt och hädiskt. Att dessutom rikta denna typ av prestationsfromhet gentemot en specifik kyrka, som i fallet med de gotländska offerkyrkorna, var att anse som än värre. I och med detta tillskrev man materiella, skapade ting en gudomlig laddning, vilket man från luthersk-ortodox håll kunde jämföra med avgudadyrkan.

Under den tidigmoderna perioden förekom kritik mot att allmogen höll kyrkorummet *alltför* heligt. Enligt luthersk teologi var kyrkorummet inte heligt i sig och det som gav byggnaden en särställning var att guds ord predikades där. Detta var ett brott med den medeltida synen

34 Duffy 2005, s. 183ff.

35 Svanberg, Jan, »Kornguden i Vånga och dess likar«, *Det tidiga Västergötland: En aktuell historia*, Skara 1983, s. 98ff.

36 Weikert 2004, s. 229.

på kyrkobyggnaden. Seden med offerkyrkor är ett gott exempel på att denna idé inte fullt ut fick gehör hos allmogen.³⁷

Temat med hur det materiella kan få en sakral laddning blir också tydligt i fallet med blixtnedslaget i Hamra. I och med denna händelse förändrades Kristusbildens status och fick en betydligt tyngre religiös laddning än andra, motsvarande bilder. Men att man också i andra kyrkor överlag visade de förreformatoriska bilderna respekt och vårdade dem, tyder även det på att dessa fortfarande hade ett religiöst värde för allmogen.

I fråga om de gotländska helgonskulpturerna är det anmärkningsvärt hur få av dessa som finns upptagna i kyrkornas inventarieförteckningar. Även på fastlandet hörde det till ovanligheten att man listade skulpturer i denna typ av förteckningar, men här förekommer ändå en markant skillnad gentemot det gotländska materialet. Att detta förhållande inte speglar i vilken utsträckning skulpturerna faktiskt fanns i kyrkorna kan vi dock vara relativt säkra på, med tanke på den stora skulpturskatt som bevarats ända in i våra dagar på Gotland. Frågan är då varför man så konsekvent inte räknat upp bilderna i inventarieförteckningarna. En möjlig förklaring skulle kunna vara ett fortsatt danskt inflytande i fråga om förhållningsättet till de förreformatoriska bilderna. Jämfört med den svenska reformationsrörelsen var den danska betydligt mer kritisk till »påviska« kyrkoföremål, seder och liturgi. En likartad frånvaro av uppteckningen av förreformatoriska föremål står också att finna i de skånska inventarieförteckningarna för samma tid, något som kan stödja detta förklaringsförsök. Kanske ville man helt enkelt inte nämna dessa föremål när man satte upp en inventarielista för en visiterande biskop.³⁸

Man bör dock vara försiktig med att klassificera dessa företeelser som katolska kvarlevor. Det är överhuvudtaget inte rimligt att tala om en katolicism förrän efter reformationstiden. Reformationen är heller inte något som bör sammanknippas enbart med protestantismen. Hela den västliga kristenheten genomgick omfattande förändringsprocesser under 1500- och 1600-talet, och vi kan finna stora likheter i reformrörelserna som präglade såväl de områden som kom att anlägga en katolsk konfessionell identitet som dess protestantiska motsvarigheter.

37 Malmstedt 2002, s. 146ff.

38 Genomgång av inventarieförteckningar i svenska kyrkor 1600-1699, utförd av Terese Zachrisson 2011. Ej publicerad.

Under motreformationen kom även den katolska kyrkan att sträva efter uniformitet, ökad social kontroll och en mer avog inställning till lokal religionsutövning. Snarare än att dra paralleller till katolicism bör dessa företeelser läsas som en del i ett större förmodernt trossystem, som i stor utsträckning präglades av en världsbild där det sociala och det sakrala var tätt sammanlänkande.

Det är också lätt att tolka dessa spår av ett äldre trossystem som ett reformationens misslyckande. Det var inte en situation där en kyrklig och politisk elit införde förändringar i trosfrågorna, med den stora massan som passiva mottagare. I stället bör man se förloppet som ett dialektiskt samspel, där det tillåtna och det förbjudna konstant förhandlas och omförhandlas. Såväl den kyrkliga överheten som de lokala församlingarna fick göra eftergifter i flera olika avseenden. Redan i förordet till Laurentius Petris kyrkoordning från 1571 tydliggörs den svenska reformationens medelväg. Man erkänner här att kyrkoordningen kan komma att kritiseras hårt från både katolskt och protestantiskt håll, men »hoo kan igenstoppa alla munnar?«. ³⁹ Likaledes skriver man i Uppsala Mötes beslut att när man inte kan få bukt med vidskepliga element genom undervisning och förmaning, ska man ändå gå försiktigt fram för att undvika »förargelse och buller«. ⁴⁰ Kristofferbilderna från Gothen illustrerar den svenska reformationens ambivalens med nästan överdriven tydlighet. Här har vi ett icke-biblskt helgon, till vilket man under inga omständigheter får rikta sina böner, som symboliserar själva den evangeliska kyrkan i sin kamp mot såväl påvedömet som mot islam.

Överlag präglades det religiösa livet i Sverige av en förhållandevis stor kontinuitet efter reformationen. Den stora brytpunkten ägde snarare rum under den senare delen av 1700-talet, i och med prästerskapets professionalisering och upplysningssidéernas intåg. ⁴¹

39 Kjellerström, Sven, *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*, Lund 1971, s. 5.

40 »Uppsala mötes beslut«, *Svenska Kyrkans Bekännelseskriter*, Stockholm 1969, s. 708.

41 Se bl.a. Malmstedt 2002, s. 189ff.

Slutord

Sammanfattningsvis kan sägas att det på det tidigmoderna Gotland finns spår av ett flertal aspekter av en folkfromhet med rötter i förreformatorisk tid. Denna fromhet kunde på olika sätt gå stick i stäv med den religion som den lutherska kyrkan sökte inpränta. Folkliga föreställningar och lärd teologi förde en ständigt pågående diskussion med varandra och gränserna mellan det påbjudna, det tillåtna och det förbjudna var i praktiken förvånansvärt töjbara. Här har vi försökt visa hur resultatet av denna kompromiss kunde te sig i praktiken på det tidigmoderna Gotland. I detta hänseende framstår Gotland som en integrerad del av ett större mentalitetshistoriskt mönster, där liknande exempel skulle kunna tas från andra delar Skandinavien och Europa.

English Summary

Pre-Reformation piety was largely characterized by the importance of good deeds and a contract-like relationship to the divine. These aspects continued to make **their** mark on European Christian thought and mentality for a long period of time even after the Reformation. This article presents several aspects on how popular piety manifested itself in the parish churches of Gotland during the 17th and 18th centuries.

In the parish church of Gothem a large fresco of S:t Christopher was painted as late as 1673. In this depiction S:t Christopher is representing the True Church and is flanked by the two major confessional threats of the time: the Pope and the Sultan. In 1799 the parishioners of Kräklingbo refused to give up their church's old altarpiece because it depicted their patron saint, S:t Bartholomew. To the parish church of Bro people from all over the surrounding areas made sacrifices, believing this increased chances of their prayers being heard.

Veneration of images and donations to churches that were considered particularly sacred were not in line with the official teachings of the Lutheran Church. Yet there was a widespread acceptance - or chosen obliviousness - among parish ministers and bishops. This points to that we should not interpret the process of the Reformation as a one-way communication in which the learned elite directed its course and the »common people« remained as passive recipients. On the contrary, this

article seeks to show that the Reformation was a dialogue wherein official theology and popular piety constantly defined and redefined the boundaries of what was tolerable and what was not.

Referenser

- Anderberg, Algot, »Rededicatio«, *Gotländskt arkiv*, Visby 1956.
- Andersson, Aron, »Medieval wood carvings in Sweden in their artistic and historical meaning and context«, Andersson, Aron & Tångeberg, Peter (red.), *Safe Guarding of Medieval Altarpieces and Wood Carvings in Churches and Museums*, Stockholm 1981.
- Andrén, Åke (red.), *Sveriges Kyrkohistoria: Reformationstid*, Stockholm 1999.
- Duffy, Eamon, *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England 1400-1580*, New Haven 2005.
- Garnet, Jane & Rosser, Gervase, »The Virgin Mary and the People of Liguria: Image and Cult«, i Swanson, R.N., *The Church and Mary: Papers read at the 2001 summer meeting and the 2002 winter meeting of the Ecclesiastical History Society*, Woodbridge 2006.
- Hildeman Sjölin, Cecilia, *Bilden, texten och kyrkorummet: en studie av scener kring Jesu födelse och Kristofferomotivet i Sydskandinaviens medeltida kalkmåleri*, Lund 2006.
- Hilfeling, CGG, *CGG Hilfelings gotländska resor 1797 och 1799*, I, (redigering: Torsten Gislestam), Visby 1994.
- Hilfeling, CGG, *CGG Hilfelings gotländska resor 1800 och 1801*, II, (redigering: Torsten Gislestam), Visby 1995.
- Kjöllnerström, Sven, *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*, Lund 1971.
- Lagerlöf, Erland & Svahnström, Gunnar, *Gotlands kyrkor*, 2:a uppl., Stockholm 1973.
- Lindgren, Mereth, »Reformationen och bilden«, i Andrén, Åke (red.), *Sveriges Kyrkohistoria: Reformationstid*, Stockholm 1999.
- Malmstedt, Göran, *Helgdagsreduktionen: övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500-1800*, Göteborg 1994.
- Malmstedt, Göran, *Bondetro och kyrkoro: Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, Lund 2002.

- Pernler, Sven-Erik, »S:ta Katarina-gillet Björke«, *Gotländskt Arkiv*, Visby 1986.
- Pernler, Sven-Erik (red.), *Sveriges Kyrkohistoria: Hög- och senmedeltid*, Stockholm 1999.
- Riksantikvarieämbetets: 1666 års fornminnesplakat, http://www.raa.se/cms/showdocument/documents/extern_webbplats/2008/augusti/plakat_om_antikviteter_1666_8782.pdf
- Roosval, Johnny, *Den gotländske ciceronen*, 2:a uppl., Stockholm 1950.
- Sjöberg, Åke G., »Mahomet i Gothem och den turkiske månen i Linde«, *Byggnadsbyttan på Gotland*, Visby 2005–2006.
- Svahnström, Gunnar, »Sudrets katedral«, *Gotländskt arkiv*, Visby 1958.
- Svanberg, Jan, »Kornguden i Vånga och dess likar«, i *Det tidiga Västergötland: En aktuell historia*, Skara 1983.
- Svensson, Torsten, »Det g(l)ömda Gotland«, *Gotländskt Arkiv*, Visby 1996.
- Svensson, Torsten, *Kräklingbo: Kyrka och bygd*, Visby 2011.
- Söderberg, Bengt G., »Gotländska kyrkomålningar från den danska tiden«, *Från Gotlands dansktid*, Visby 1961.
- Söderberg, Bengt G., *Gotländska kalkmålningar 1200–1400*, Visby 1971.
- Tuulse, Amin, »Katolskt och protestantiskt i Sveriges och Danmarks kyrkomålningar«, *Fornvännen*, 1961.
- »Uppsala mötes beslut«, i *Svenska Kyrkans Bekännelseskrifter*, Stockholm 1969.
- Weikert, Monica, *I sjukdom och nöd: Offerkyrkoseden i Sverige från 1600-tal till 1800-tal*, Göteborg 2004.